

Ami Ayalon, *Reading Palestine, Printing and Literacy, 1900-1948*, Austin: University of Texas Press, 2004, 207 pp.

ספרו של עמי איילון *Reading Palestine* חוקר את השינויים שעברה החברה הפלסטינית בתחום ההשכלה וידיעת קרוא וכתוב. הספר אוצר בתוכו ידע רחב במגוון תחומים של ההיסטוריה הפלסטינית. תלמידי ההיסטוריה החברתית, הפוליטית והכלכלית של החברה הפלסטינית יצאו נשכרים מקריאת ספר זה, והוא יתרום רבות גם לעוסקים בתולדות ההשכלה, התרבות והאוריינות בחברה זו. יתר על כן, כתיבתו הקולחת והבהירה של הספר הופכת את קריאתו למהנה ומרתקת גם בעבור מי שאינם מומחים בתחומים אלה. כדי להכניס את הקוראים לאווירה ששררה בפלסטין ערב השימוש בדפוס סוקר פרק המבוא תהליכי שינוי מרכזיים בתולדות החברה הפלסטינית במאה התשע-עשרה. נוסף על כך, המבוא מתאר מכלול רחב של קושיות ובעיות שהחוקר נתקל בהן. איילון עוסק כאן בבעיה ידועה: חוקרי תולדות המזרח התיכון בכלל סבלו, וממשיכים לסבול, ממחסור בחומרים ארכיוניים. הריסוק המוחלט שעברו החברה הפלסטינית ומוסדותיה בעקבות המלחמה ב-1948, הפך מחסור זה לחמור יותר. מלבד עיתונות, ספרי זיכרונות וארכיונים זרים, נעזר המחבר גם בראיונות שערך עם אנשים שחיו בתקופת המנדט הבריטי.

הפרק הראשון מעמיד את הקוראים על העלייה הדרמטית במספר היודעים קרוא וכתוב, במספר בוגרי מערכות החינוך ובכמות החומר הכתוב שצרכה החברה, מלפני הכיבוש הבריטי ועד שנת 1948. הרושם העולה מן הפרק הוא שאלה הם הישגי מערכות החינוך המנדטוריות, אולם גם לפני המנדט היו בחברה הפלסטינית אנשים לא מעטים שידעו קרוא וכתוב. היו אלה בעיקר בוגרי מערכות החינוך המסורתיות והמיסיונריות, כפי שהמחבר עצמו מזכיר מדי פעם. איילון מביא בהרחבה נתונים סטטיסטיים של מספרי תלמידים, מורים ובתי ספר ציבוריים ופרטיים שפעלו ברחבי הארץ בין השנים 1914-1948. על פי נתונים אלה למדו בארץ בשנת 1914 כ-28,000 תלמידים ערבים, ובשנת 1948 הגיע מספרם לכ-228,000. האוכלוסייה הערבית, ובעיקר זו הכפרית, למרות העוני שחיתה בו, גילתה נכונות רבה להשקיע בחינוך ולהשתתף במימון בניית בתי ספר (עמ' 23). יתר על כן, ממשלת המנדט גילתה חוסר יכולת להיענות לדרישה הגוברת של האוכלוסייה לבנות בתי ספר חדשים. נתון אחד משנת 1945 מלמד שכ-45% מכלל התלמידים שביקשו ללמוד במערכת החינוך הציבורית נדחו בשל מחסור בבתי ספר ובחדרי לימוד. וכך חוסר יכולתו או אי-רצונו של השלטון הבריטי להשקיע במערכת החינוך מנעו מחלק ניכר של דורשי ההשכלה לקבלה. ערב סיומו של השלטון המנדטורי היה בפלסטין שיעור גדול של אנאלפביתים, בעיקר באזורים הכפריים.

איילון מייחד בפרק זה תת-פרק לפתאב, מסגרת החינוך המסורתית שרווחה בפלסטין ערב הכיבוש הבריטי. הוא מתאר בקווים כלליים את תרומתו של מוסד חינוכי

זה, את הביקורת עליו ואף מביא רשמים של תלמידים שלמדו בו. זהו תת־פרק מועיל למי שאינם מכירים מערכת זו. מכאן עובר המחבר לסקירה רחבת היקף של המעבר למערכת החינוך המנדטורית. תכנית החינוך של שלטונות המנדט לא כללה את מרבית הכפרים הפלסטיניים. מחסור זה, והעובדה שהורים רבים נמנעו מלשלוח את בנותיהם לבתי הספר, עיכבו את תהליך הרחבת ההשכלה בעיקר בקרב הנשים.

הפערים הגדולים ברמתן של מערכות החינוך השונות – הפרטית, הציבורית, המיסיונרית, הכפרית והעירונית – יצרו פערים חדשים בקהילת המשכילים. אך למרות נקודות התורפה שהוזכרו לעיל, המחבר מוביל את קוראיו למסקנה ברורה – התרחבות קבוצת המשכילים ויודעי קרוא וכתוב יצרה דרישה גוברת לחומרים כתובים ומודפסים. מסקנה זו עומדת בבסיסו של הספר ומסבירה גם את העלייה הדרמטית במספר העיתונים שיצאו לאור בשנות המנדט.

ספרייה ציבורית או חנות ספרים היו מוסדות נדירים בפלסטין של המאה התשע־עשרה. ספריות שהיו בהן כתבי יד ונפתחו בפני הציבור היו בעיקר במסגדים ראשיים בערים הגדולות, כמו הספרייה האחמדיית במסגד אל־ג'זאר בעכו, ספריית מסגד אל־אקסא בירושלים, ספריית אל־מחמודיה ביפו ועוד. הפרק השני בספר סוקר מוסדות אלה ועוסק בהרחבה בספריית אל־ח'אלדיה: בסוף המאה התשע־עשרה הקימו בני משפחת ח'אלדי הירושלמית את הספרייה הציבורית הראשונה, שהכילה מלבד כתבי יד גם ספרים וחומרים מודפסים שהיו ברשות המשפחה. בסוף המאה התשע־עשרה הכילה הספרייה גם כאלף ספרים בשפות אירופיות שונות. תכולה זו סימלה את השינוי המתרחש בתפוצת האוריינות.

עיתונות וטקסטים מודפסים הופיעו בביירות, קאהיר ואסתנבול זמן רב לפני שהופיעו בערים הפלסטיניות. עד 1908 צרכו קוראים פלסטינים חומרים מודפסים שיצאו לאור בעיקר בביירות ובקאהיר. חנויות ספרים ראשונות ומפיצים של עיתונים וספרים שמקורם בקאהיר, דמשק, ביירות, בגדד, תוניס ועוד התחילו להופיע בערים הפלסטיניות המרכזיות רק לקראת סוף המאה התשע־עשרה. מתחילת המאה העשרים נחשפו קוראים פלסטינים ליצירותיהם של גדולי הסופרים והיוצרים בעולם הערבי שסבב אותם, ובדרך זו השתתפו בשיח התרבותי שהתפתח באזורם.

לקראת סוף המאה התשע־עשרה התחילו להופיע בתי הדפוס הראשונים בפלסטין העוסמאנית. ג'ורג' חנאניה הקים את בית הדפוס הפרטי הראשון בירושלים בשנת 1894, ועד 1908 הוציא לאור 281 פרסומים. תפנית חשובה בתולדות הדפוס וההוצאה לאור התרחשה ב־1908 עם הסרת הצנזורה שאכף הסלטאן עבד אל־חמיד. בעקבות זאת עלה מספר העיתונים שיצאו לאור עלייה ניכרת. מבין העיתונים הראשונים יש לציין את אל־קדם, אל־נפיר, אל־פרמל, ופלסטין.

בשנת 1908 הופיעו בפלסטין 15 עיתונים, עוד 20 הופיעו לפני פרוץ מלחמת

העולם הראשונה, ועד סוף שלטון המנדט הופיעו כ-180 עיתונים. בשלבי התפתחותה הראשונים נתקלה העיתונות הפלסטינית בקשיים כגון קהל קוראים מצומצם, תפוסה מוגבלת של עמודים ותחרות עם עיתונים שהגיעו מחו"ל (בעיקר מביירות ומקאהיר). עלייה חדה במספר העיתונים נרשמה עם סיום מלחמת העולם הראשונה ותחילת המנדט הבריטי. כבר בתחילת שנות העשרים הופיעו כ-40 עיתונים, אלה הגיעו לקהל קוראים רחב יותר והשפיעו על עיצוב דעת הקהל בנושאים החשובים שעל סדר היום. מספר הגיליונות שהדפיסו העיתונים הגדולים עלה גם הוא עלייה חדה – לעומת 200-300 גיליונות לפני המלחמה, הצליח העיתון פלסטין למכור, לקראת סוף שנות העשרים, כ-3,000 גיליונות. כטענת בנדיקט אנדרסון בספרו קהיליות מדומיינות, הצליחה העיתונות הפלסטינית ללכד חברה בלתי מלוכדת וליצור בקרבה תודעה לאומית, אם כי העיתונים הרבים ביטאו גם את המחלוקות הרבות בשאלות פוליטיות וחברתיות. קהל הקוראים התרחב עוד יותר בשנות השלושים, ומספר הגיליונות שנמכרו הגיע לשיאים חדשים. פלסטין ואל-דפאע, שני יומונים שיצאו לאור ביפו, מכרו אז כ-10,000 גיליונות כל אחד.

בניגוד לאמור לעיל, מספר הספרים שיצאו לאור בפלסטין בתקופת המנדט היה מועט ביותר ולא עלה על 400. גם מספר העותקים שהודפסו מכל ספר היה מועט ועמד על מאות בודדות. הסיבות לכך היו כוח קנייה חלש, מספר קוראים מצומצם ותחרות עם ספרים מיובאים.

התרחבות מעגל היודעים קרוא וכתוב הולידה תופעה חדשה בשווקים העירוניים: שלטי חוצות הוצבו בפתחי חנויות ובתי מסחר, כתובות הופיעו בחוצות הערים, ועלונים הודפסו וחולקו לצרכים שונים. עד תחילת המאה העשרים כמעט לא הופיעו שלטי חוצות מכל סוג שהוא בשפה הערבית. היעדר זה שיקף את מצבו של הציבור שרוב רובו לא ידע קרוא וכתוב. השלטים הראשונים הוצבו ברחובות הערים בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, אך אלה היו כתובים בשפות אירופיות בלבד ונועדו בעיקר להנחיית זרים. בימי המנדט יום השלטון הצבת שלטי חוצות בשלוש שפות – ערבית, עברית ואנגלית, וסוחרים מן הסקטור הפרטי מיהרו לאמץ את המנהג.

לאחר סקירת השינויים במעגל האוריינות בשני הפרקים הראשונים, הפרק השלישי דן בדרכים שבהן הופצו הטקסטים הכתובים ברחבי הארץ, ומרחיב בעניין נגישותם הגאוגרפית והכלכלית של הטקסטים לציבור הרחב. העיתון היה המכשיר הוול ביותר והנגיש ביותר שבאמצעותו הופצו טקסטים כתובים. בשלבים הראשונים הופצו העיתונים רק למנויים באמצעות הדואר. מנויים אלה, שהיה ביכולתם לשלם את דמי המנוי ואת עלות הדואר, השתייכו בעיקר לעילית. כבר בשנות השבעים של המאה ה-19, עוד קודם להופעתם של עיתונים מקומיים, הפעילו עיתוני קאהיר וביירות סוכנים מקומיים שמכרו את עיתוניהם בערים הראשיות. מוכרי עיתונים שסבבו בשווקי העיר הופיעו רק לאחר

פרוץ מלחמת העולם הראשונה. כפרים נידחים, שהתחבורה לא הגיעה אליהם באופן סדיר, קיבלו עיתונים רק כשהדבר התאפשר. פרק זה עוקב גם אחר תהליך הופעתן של חנויות הספרים הראשונות בארץ, משלהי התקופה העוסמאנית ועד להפיכתן, לקראת סוף ימי המנדט, לחלק בלתי נפרד מהנוף העירוני.

לעומת העיתון הוזל והעממי שהיה בהישג ידה של מרבית האוכלוסייה, היה הספר מצרך יקר יחסית לרמת השכר הממוצעת, ולכן קוראי הספרים וקוניהם עד תחילת שנות העשרים היו בעיקר בני העיליתות. מספר קוני הספרים והעיתונים וקוראיהם גדל משנות השלושים של המאה העשרים עם התרחבותו של המעמד הבורגני, ועלה שוב לקראת סוף שלטון המנדט. עם זאת, המחבר מזכיר לקוראיו שרוב האוכלוסייה נותרה גם אז מחוץ למעגל היודעים קרוא וכתוב.

בעוד מספר צרכני הטקסט הכתוב נשאר קטן, התרבו האפשרויות שעמדו בפני קוראים להגיע לספרים ולעיתונים. בתחילת המאה העשרים התחילו לפעול בארץ ספריות ציבוריות ומועדונים שאפשרו לחבריהם גישה חופשית לחומר הכתוב. הספרייה הח'אלדית הנוכרת, שנפתחה בפני ציבור הקוראים בשנת 1900, היא רק דוגמה אחת, וניכרה בה התרחבות מרשימה: עם פתיחתה, בשנת 1900, היו בה 2,000 כותרים, וב־1936 היו בה כבר 7,000 כותרים. ספריית אל־אקסא המפורסמת הכילה בשנת 1927 כ־3,000 כותרים, ובאמצע המאה העשרים גדלה תכולתה ל־11,000 כותרים. מלבד הספריות הציבוריות, החלו גם חנויות ספרים מסוימות להציע ללקוחותיהן לשאול ספרים ועיתונים תמורת תשלום דמי חכרות. בשנות העשרים התחילו להופיע בערים גם מועדונים שחבריהם התעניינו בקריאה ונערכו בהם דיונים אינטלקטואליים והרצאות. מועדונים אלה עזרו למשכילים מעוטי יכולת להמשיך לצרוך טקסטים כתובים.

הגישה לטקסט הכתוב לא נחסמה אף בפני מי שלא היה ביכולתם לקנות או להשאיל ספרים ועיתונים, ואפילו בפני מי שכלל לא ידעו קרוא וכתוב – בית הקפה העירוני והמלאכה הכפרית שימשו במות קריאה ציבוריות, ובהם נקראו בפני הנוכחים חדשות וכתבות אחרות מן העיתונים.

הפרק הרביעי בספר עוקב אחר התפתחות הרגלי הקריאה בחברה הפלסטינית מהמאה התשע־עשרה ועד שנת 1948. הפרק סוקר את התנאים הפיזיים הקשים שנתקל בהם מי שביקש למלא את שאיפתו לקרוא. אנשים קראו אז, בדרך כלל, ללא חשמל, בתאורה דלה ובלא מרחב פרטי, בעיקר אם לא השתייכו למשפחה עשירה. הפרק דן גם בהתפתחות תרבות הקריאה בספריות הציבוריות ובמועדונים השונים. גם כאן דן איילון בשתי דוגמאות: בספרייה הח'אלדית ובספריית מסגד אל־אקסא. בנסותו להעריך את מספר הקוראים שביקרו בספריות אלה, הוא מציין שלמרות ההתרחבות היחסית של תופעת הביקור בספריות, נשארה תופעה זו מצומצמת לקבוצה קטנה יחסית של אנשים. למרות מיעוטם של היודעים קרוא וכתוב, סייעה השיטה המכונה בפרק החמישי

'קריאה קולקטיבית' להעברת ידע ומידע לקהלים רחבים. ילדים יודעי קרוא וכתוב הפכו בעידן העיתונות לגורם חיוני בהעברת המידע מתוך טקסטים כתובים לבני משפחתם המבוגרים. אדם המחזיק בעיתון וקורא את תוכנו בקול רם מול קהל שומעים רב בבית קפה או במדאפה הכפרית היה מראה נפוץ במרחב הציבורי. בכדי למנוע הפצת שמועות העלולות לפגוע באינטרסים הבריטיים, שכרו הבריטים בשנות הכיבוש הראשונות (1917-1918) קוראים שישבו בבתי קפה וקראו את החדשות מתוך פרסומים של צבא הכיבוש. משום שהרעב לחדשות בפלסטין היה גדול והקדים בהרבה את תפוצת הקריאה והכתיבה, הפך המשכיל הפלסטיני היושב בבית קפה וקורא מעיתונו לדמות מקובלת ונפוצה. הקריאה בציבור, בעיקר באזורים הכפריים, תרמה להתפתחות תרבות של דיון ציבורי בעניינים הלאומיים שהעיתונות דיווחה עליהם. תרבות זו הייתה חשובה ביותר בעת התרחשויות פוליטיות – המידע זרם והגיע אל האנשים והם מצדם פיתחו עמדות משלהם בעניינים שעל סדר היום הציבורי.

מחמוד יזבק